

Sudarytojos žodis

LEIDINIO POBŪDIS. Nors kelionių vadovų po Lietuvą, Baltarusiją ir kitus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinės erdvės kraštus bei vietas leidžiama gana daug ir seniai, iki šiol nebuvo nė vieno bandymo visą istorinę valstybės teritoriją reprezentuoti jos paveldo pavyzdžiais. Šios knygos vietovių aprašuose minimi tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyvavimo laikotarpiu sukurti paminklai – tuo šis leidinys skiriasi nuo kitų vadovų po regionus ir vietas, kuriuose dažniausiai aprašomi visi vietovių paminklai nuo seniausių laikų iki šių dienų. Knygoje publikuojami duomenys apie architektūros, dailės, archeologijos palikimą buvusioje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje: dabartinėje Lietuvoje, Baltarusijoje, dalyje Ukrainos, Lenkijos, Latvijos ir Rusijos. Rašoma apie paminklus, atsiradusius ir funkcionavusius nuo valstybės susikūrimo XIII a. iki jos padalijimų XVIII a. pabaigoje.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės architektūros ir dailės paveldas ne tik tebeformuoja dabartinių valstybių kraštovaizdį, bet ir vaizdžiai, tik jam būdinga forma liudija buvusios valstybės visuomenės bei jos kultūros istoriją. Paminklai primena su jais susijusius įvykius, rūmai ir šventovės – fundatorius ir statytojus, juos lankiusias ir savo poreikiams pritaikusias bendruomenes. Kartu jie – išskirtinės, savitos to meto kūrybos pavyzdžiai. Išlikę sakraliniai ir pasaulietiniai pastatai, dailės kūriniai – dar neišnaudoti išteklių regimajai istorijos patirčiai, kurią šiuo leidiniu ir siekiama paskatinti.

VIETOVIŲ ATRANKA. Svarbiausias vietovių atrankos kriterijus – išlikę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpio paminklai. Aprašomos vietos, kuriose yra istorinės Lietuvos paveldo pavyzdžių – archeologinių, urbanistinių paminklų, pastatų ir jų kompleksų, memorialinių kūrinių, o kai kuriais atvejais – išskirtinį sakralumo statusą

turinčių dailės kūrinių (pavyzdžiui, Trakeliai, Lahišynas, Valkininkai). Išlikusių paminklų skaičius nebūtinai atitinka vietovės istorinę reikšmę – priešingai, būtent didžiausi ir svarbiausi istoriniai administraciniai bei kultūriniai centrai (pavyzdžiui, Brestas, Minskas, Breslauja) šiandien dažnai turi tik pavienių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo objektų. Kai kuriuose svarbiuose istoriniuose centruose, tokiuose kaip buvęs pavieto centras Ašmena – nuo XIV a. minima vietovė, kurioje stovėjo Lietuvos didžiųjų kunigaikščių pilis, dar Jogailos funduota bažnyčia, pranciškonų ir dominikonų vienuolynai, nė vieno šių pastatų neliko. Pirmoji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paminklų nuvertinimo ir naikinimo banga kilo XIX a. Rusijos imperijos laikotarpiu, bet ypač stipri buvo XX amžiuje. Sovietmečiu stambesnių istorinių miestų, kurie tapo rajonų ir sričių centrais, veidas visiškai pasikeitė – didelė dalis jų senųjų pastatų buvo beatodairiškai sunaikinta. O paminklo vieta atokiame kaime, toliau nuo didžiųjų magistralių, buvo viena jo išlikimo sąlygų. Pavyzdžiui, Vakarų Baltarusijos kaimų bažnyčios ar medinės Polesės cerkvės, pastatytos atokiuose kaimuose provincijos bendruomenių iniciatyva gana nedidelėmis lėšomis, išlaikė nemažai autentiškos architektūros bruožų ir vaizdžiai reprezentuoja tipinį vieno regiono kultūros paveldą.

Knygoje atrinktos vietovės ir paminklai turi skirtingą statusą. Vienos jų, pavyzdžiui, Baltarusijos Myrius ar Nesvyžius – į UNESCO Pasaulio paveldo sąrašą įtrauktos vietos, išsiskiria išplėtotu turizmo paslaugų infrastruktūra, kasmet sutraukia didžiulius Baltarusijos ir kitų kraštų lankytojų srautus. O į kitas vadove minimas neįvertintas ir nesaugomas vietas retai teužklusta keliautojų. Knygos autoriai siekia atkreipti dėmesį į rečiau lankomas ir ne taip gerai žinomas vietoves Rusijos šiaurės vakarų pakraščiuose, Palenkėje, Baltarusijos Polesėje ir kitur, kur iki šiol galima pamatyti įspūdingų, nors neretai apleistų, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją menančių kūrinių. Vis dėlto, nepaisant daugelio įvairių vietovių atrankos, šis vadovas nėra visų išlikusių paminklų sąvadas. Pavyzdžiui, čia skaitytojas neras visų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu statytų Žemaitijos ir kitų regionų medinių bažnyčių bei cerkvių, visų tuo metu įsteigtų bajorų rezidencijų. Pirmiausia siekiama parodyti reikšmingiausias ir geriausiai išlikusias paveldo pavyzdžius.

Vadovas reprezentuoja buvusią valstybės teritoriją, atsižvelgiama į chronologines jos gyvavimo ribas ir sienų kaitą įvairiais istoriniais periodais. Pavyzdžiui, įtraukiamos Ukrainos vietovės, Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei priklausiusios iki Liublino unijos, jei jose yra būtent šio periodo paminklų, tačiau neminimos vietovės, kuriose yra po 1569 m. pastatytų

paminklų. Tie patys atrankos kriterijai taikomi ir Palenkės vaivadijos vietovėms, kurių didelė dalis po Liublino unijos taip pat atiteko Lenkijos Karalystei. Vis dėlto įtrauktos kelios už Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ribų atsidūrusios vietovės, tokios kaip Olyka Voluinėje ar Semiatyčės Palenkėje. Nors po Liublino unijos šios abi vietovės pateko į Lenkijos Karalystės teritoriją, jos tebe priklausė Lietuvos didikų giminėms kaip jų tėvovinė valdos (Olyka – Radviloms, Semiatyčės – Sapiegoms). Svarbiausia, kad jose išliko reikšmingų didikų statydintų rūmų ir bažnyčių, liudijančių kultūrinį Lietuvos aukštuomenės vaidmenį ir taip susijusių su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija. Už Lietuvos ribų po Liublino unijos atsidūrusios vietovės atrinktos taip pat atsižvelgiant į išlikusių paminklų sukūrimo laiką. Pavyzdžiui, į knygą nepateko Chodkevičių Mlynivas, kuriame išliko tik keli vėlyvi, XIX a. pradžioje statyti, didikų dvaro pastatai.

Iš rytinių ir pietinių valstybės teritorijų paminėti ir kai kurie iki susikuriant Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei atsiradę pastatai, kurie vėliau prigijo istorinės Lietuvos visuomenės gyvenime. Pavyzdžiui, Eufrosinijos Polockietės įkurtas Polocko stačiatikių vienuolynas ir Išganytojo cerkvė, sumūryta XII a., nuo XVII a. atsidūrusi jėzuitų globoje ir pritaikyta Katalikų bažnyčios reikmėms. Šis pastatas aprašomas greta kitų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu Polocke pastatytų objektų.

Knygoje įtraukta ir keletas kitų vietovių, kuriose visai nėra Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu sukurtų paminklų, bet jos vis dėlto liudija ryšį su valstybės kultūros ir visuomenės istorija. Pavyzdžiui, Nemėžio kaime išlikęs totorių paveldas yra vėlyvas (XX a. pradžios), bet jis liudija dar Vytauto laikais įkurdintos totorių bendruomenės statybos tradicijos ir religinio gyvenimo tęstinumą. Atsižvelgiant į Kijevo reikšmę Lietuvos istorijoje, jam paminklų atrankos požiūriu taip pat padaryta išimtis: vietovė įtraukta, nors vadinamojoje Lietuvos epochoje (1320–1569) pastatytų paminklų čia nėra: kai kurie aprašomi Kijevo pastatai sumūryti XI–XIII a. ir veikė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais, nors dabartinį pavidalą įgavo XVII–XVIII a., priklausomybės Rusijai laikotarpiu. Dalis aptariamų objektų pradėti statyti XVII a., kai Kijevas priklausė Lenkijos Karalystei. Šio laikotarpio paminklai aprašyti siekiant atskleisti jų ir Lietuvos po Liublino unijos istorijos ryšius, kurie išliko miestui tapus Lenkijos dalimi. Į leidinį įtrauktas ir Ukrainos pietuose, Bukovinoje, esantis Chotynas – didžiojo etmono Jono Karolio Chodkevičiaus vadovaujamos Lietuvos ir Lenkijos kariuomenės pergalės prieš turkus vieta. Mūšio vietą iki šiol žymi įspūdinga XIII–XVI a. pilis.

Kelios paminėtos bendriausių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos ir epochos kriterijų neatitinkančios išimtys padeda išsamiau atskleisti įvairialypį istorinės tradicijos turinį ir tęstinumą.

PAMINKLŲ REPREZENTAVIMAS. Šios knygos tekstuose minimi visi svarbiausi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu funkcionavę paminklai, o paryškintuoju šriftu žymimi tik išlikę stambūs archeologijos arba architektūros objektai (pavyzdžiui, bažnyčios, vienuolynai, rūmai), taip pat išskirtinį sakralumo statusą turintys atvaizdai, kai jie yra vienintelis ar svarbiausias vietovės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpio paveldo objektas.

Knygoje pateikiama glausta informacija apie vietovės istoriją, paminklo sukūrimo aplinkybės, akcentuoti ir atrinkti tie faktai, kurie yra svarbiausi išlikusiems paminklams bei jų kontekstui suprasti. Tačiau informacijos išsamumas priklauso ir nuo objekto ištirtumo bei išlikusių jo istoriją liudijančių šaltinių.

Knygoje akcentuojama istorinė paminklų paskirtis, tačiau dažnai minima ir dabartinė. Dalis sakralinių objektų iki šių dienų išlaikė savo pirminę funkciją ir tik retsykais būdavo pakeičiamas jų statusas (pavyzdžiui, šventovė įgijo bazilikos statusą ar vietoj vienuolyno bažnyčios tapo parapine bažnyčia), nemažai katalikų bažnyčių patyrė didesnių permainų. Daugumos jų funkcionavimas buvo nutrūkęs XIX a., ypač Vidurio ir Rytų Baltarusijoje. Rusijos imperijos valdymo metais bažnyčios buvo keičiamos cerkvėmis ir pritaikomos stačiatikių reikmėms. Jau tuomet Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiu statytos katalikų šventovės įgavo daugybę jų autentiškai paskirčiai ir tapatybei svetimų ženklų: priestatais pakeista struktūra, nuardyti bokštai, pristatyti stačiatikių cerkvėms būdingi kupolai, įrengtas naujas stačiatikių liturgijai pritaikytas interjeras. Nemažai pastatų rekonstruota arba sunaikinta XX amžiuje. Nors knygoje akcentuojami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpio faktai, padedantys suprasti paminklo genezę ir atsekti autentiško jo pavidalo likučius, nors mus tiesiogiai dominanti istorija ribojasi XVIII a. pabaiga, pateikiama ir ketetas XIX–XX a. paminklo istorijos faktų, padedančių paaiškinti, kodėl objektas dabar yra būtent toks. Dabartinė paminklo funkcija yra leidinio „aktualioji“ informacija, jo regimosios tapatybės dalis – tai paminklo atpažinimo ir dabartinio patyrimo prielaida. Todėl pateikdami šiuolaikinę autentišką funkciją praradusių šventovių nuotraukas nurodome abi jų paskirtis – dabartinę ir istorinę. Kai šventovė nepatiria esminių paskirties transformacijų, o tik pakeičia titulą, pavyzdžiui, iš vienuolyno bažnyčios virsta parapine ar įgyja bazilikos titulą, po iliustracijomis nurodomas dabartinis jos statusas.

ILIUSTRACIJOS. Dauguma išlikusių paminklų iliustruojami nuotraukomis. Paveldo objektai pradėti fotografuoti 2006 m., tuomet pirmą

kartą vykta į Ukrainą. 2007 m. buvo pirmoji kelionė į Baltarusiją. Vis dėlto daugelis fotografijų daryta 2010–2012 metais. Tuomet fotografuota Lietuvoje, Lenkijoje, Latvijoje, Rusijoje, sukurti nauji arba atnaujinti kai kurie Baltarusijos paminklų vaizdai, vėl fotografuota Ukrainoje (daugiausia Kijeve). Pakartotinių kelionių metu buvo stebimi kraštovaizdžio pokyčiai, ypač ryškūs Baltarusijoje. Pavyzdžiui, 2012 m. pamatytas visiškai naujas, palyginti su 2007 m., Vitebsko vaizdas: per kelerius metus nuo pamatų atstatyta senoji miesto dalis su baroko ir klasicizmo stiliaus cerkvėmis. Pasikeitė Ružanų pilies vaizdas (atstatyti vartai su gretimais pastatais), rekonstruoti stambūs turizmo centrai – Nesvyžiaus ir Myriaus pilys bei kiti objektai. Vis dėlto, nepaisant kai kurių atstatymų, dažniau stebėti priešingi reiškiniai – sparčiai yrantys, apleisti, naikinami šeiminingų neturintys paminklai. Objektų būklės kitimas aktualina knygoje publikuotus atvaizdus, kartu lemia ir jų, taip pat pačių naujausių atvaizdų sąlygiškumą. Tad leidinio nuotraukos yra tarsi laikiną paminklo būklę įamžinantys vaizdiniai orientyrai, kuriais remdamasis keliautojas galės atpažinti kūrinius, įvertinti jų pokyčius ir pats savo akimis aktualinti vaizdus.

ŽEMĖLAPIAI. Knygoje pateikiami trijų tipų žemėlapiai. Kiekvienas leidinio skyrius pradedamas šiuolaikiniu regiono (Lietuvos, Baltarusijos ir kt.) žemėlapiu, kuriame nurodytos pagrindinės išlikusių architektūros ir archeologijos paminklų kategorijos (sakralinių pastatų dabartinė funkcija). Kadangi knygoje vietovės aprašytos abėcėlės tvarka ir maršrutai nenurodomi, šie regionų žemėlapiai padės suplanuoti individualias kelionių kryptis atsižvelgiant į išlikusių objektų pobūdį bei išsidėstymą.

Kiekvienoje knygos dalyje, kurioje pristatoma vis kita Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldą sauganti valstybė, yra vienas ar keli stambesnių miestų ar miestelių žemėlapiai, kuriuose pažymėti tekstuose minimi paveldo objektai.

Knygos pabaigoje pateikiami istoriniai žemėlapiai. Viename jų, vaizduojančiame XVI–XVIII a. Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, pažymėtos knygoje aprašytos vietovės, jų istorinė administracinė priklausomybė ir kaita Abiejų Tautų Respublikos padalijimų laikotarpiu.

VIETOVARDŽIŲ RAŠYBA. Vadove laikomasi sunormintos vietovardžių rašybos, pagrįstos Valstybinės lietuvių kalbos komisijos patvirtintais svetimvardžių rašybos principais (skelbti www.vlkk.lt/lt/nutarimai/svetimvardziai.html). Pagrindas – Valstybinės lietuvių kalbos komisijos aprobuotoje knygoje „Pasaulio vietovardžiai. Europa“ (Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2006) pateiktos

vietovardžių transkripcijos. Tradicinių vietovardžių formų rašyba pateikta leidinyje „Lietuviški tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos“ (sudarė Marija Razmukaitė, Aistė Pangonytė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2002). Tik keliais atvejais taikomos išimtys: vartojamos kelios Baltarusijos ir Ukrainos vietovardžių formos, minėtuose leidiniuose nenurodytos (arba pateiktos kaip antrinės), bet Lietuvos istoriografijoje įsitvirtinusios, daug kartų vartotos sudėtinuose paveldo objektų pavadinimuose. Pavyzdžiui, **Krėva** (Krėvos pilis, ne Krevas, Krevo pilis), **Alšėnai** (ne Galšia). Be to, šios knygoje vartojamos vietovardžių formos pasirinktos siekiant pabrėžti jų ryšį su valdos, paveldo ir valdytojų istorija, pavyzdžiui, Alšėnų – su jų šeiminkais Alšėniškiais.

Po antraštinio vietovardžio skliausteliuose pateikiami istoriografijoje taikyti vietovardžio adaptavimo variantai, kuriuose yra svarbių žodžio šaknies perteikimo skirtumų, pavyzdžiui, **Iškaldzė** (Iškoldė). Skliausteliuose taip pat pateikiami istoriniuose šaltiniuose randami kiti tos pačios vietovės pavadinimai, pavyzdžiui, **Višniavec** (Hovezna), **Budslavas** (Būda). Keliais atvejais istoriniai Baltarusijos vietovardžiai vartojami antraštėse: kai dabartinis vietovės pavadinimas jai suteiktas XX a. ir semantiškai su išlikusiu paveldu nesusijęs. Pavyzdžiui, kadaise Radviloms priklausiusi vietovė su didikų rūmų griuvėsiais sovietmečiu pavadinta Krasnaja Zvezda (Čyrvonaja Zorka). Knygoje ji vadinama istoriniu – Radvilmonto (Radzivilmonto) – pavadinimu. Tokiu atveju dabartinis vietovardžio variantas ir jo transkripcija pateikiami skliausteliuose: **Radvilmontas** (**Radzivilmontas**, dab. **Krasnaja Zvezda, Čyrvonaja Zorka**).

PADĖKA. Leidinio rengėjos nuoširdžiai dėkoja knygos recenzentei dr. Rūtai Janonienei ir moksliniam redaktoriui dr. Liudui Jovaišai, skaičiusiems rankraštį ir padėjusiems patikslinti bei papildyti tekstus. Taip pat norėtume padėkoti knygos recenzentei dr. Ramunei Šmigelskytei-Stukienei ir dr. Vydui Dolinskui už vertingas pastabas, leidinio bendraautoriui Lenkijos mokslų akademijos Meno instituto Varšuvoje dirbutojui Wojciechui Boberskiui už didelės dalies leidinyje minimų architektūros paminklų datavimo ir autorystės patikslinimus bei fotografui Vytautui Balčyčiui – daugumos iliustracijų autoriui – už tai, kad net pačiomis sunkiausiomis fotografavimo sąlygomis sugebėjo perteikti paminklų savitumą ir sukurti patrauklius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės paveldo reginius.

Aistė Paliušytė